

ББК 81.031.4я5
З-324
УДК 81.161.2(051)

Редакційна колегія

д-р філол. наук *Т.Ю.Ковалевська* (відп. редактор)
канд. філол. наук *А.П.Романченко* (заст. редактора)
ст. викладач *С.П.Павелко* (відп. секретар)

д-р філол. наук *О.А.Войцева*
д-р філол. наук *М.І.Зубов*
д-р філол. наук *О.Ю.Карпенко*
д-р філол. наук *І.М.Колеснива*
д-р філол. наук *В.О.Колесник*
д-р філол. наук *Н.В.Кондратенко*
канд. філол. наук *С.В.Форманова*
канд. філол. наук *Л.А.Семененко*
канд. філол. наук *М.М.Фащенко*
канд. філол. наук *Н.М.Хрустик*
д-р філол. наук *С.М.Черноіваненко*

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного
університету імені І.І.Мечникова
Протокол № 4 від 23 грудня 2014 року

Збірник «Записки з українського мовознавства» зареєстровано в
Державному комітеті телебачення і радіомовлення України.
Свідоцтво – Серія КВ № 8931 від 05.07.2004 р.

© Одеський національний університет
імені І.І.Мечникова, 2014.

**ІСТОРІЯ МОВИ
ЛЕКСИКОЛОГІЯ
СЛОВОТВІР
КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА**

УДК 821.161.2-142

О. В. Антонюк,
Одеський національний університет
імені І.І.Мечникова, доцент кафедри української мови

**НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУ ВОДА
У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ**

У статті проаналізовано національно-специфічні особливості концепту вода у свідомості етнолінгвальних українців, болгар і поляків. Національно-емоційні особливості будь-якої лінгвоментальності зумовлені тим, що кожен народ відбиває і сприймає довкілля відповідно до своєї мережі координат, в основі якої лежать національна культура. Синтетичний аналіз усіх способів об'єктивації концептів дає можливість виявити ті риси певної лінгвоментальності, які формують духовний стрижень нації.

Ключові слова: концепт, мовна картина, лінгвоментальність, духовний стрижень.

Наукова потреба у вивченні національно-духовного навантаження слова продиктована загальною девальвацією слова як засобу збереження внутрішнього світу людини, як найголовнішого чинника духовних контактів. «Через мову дух животворить, щоб людина мала можливість пізнати цей світ, створити його ідеальну модель із метою поширення та розгортання своєї діяльності у ньому» [3]. Упродовж тривалого часу виникали різноманітні концепції, що так чи інакше пояснювали природу мови. Духовна екзистенція мови була предметом дослідження у середньовічну добу, коли наука і культура розвивалися в лоні християнства. Найповніше зв'язок мови і духовності досліджено В. Гумбольдтом: «Мова – це не просто, як інколи вважають, відбиток ідей народу, оскільки багатство його знаків не дає можливості виявити ніяких наявних окремо від нього ідей, мова – це об'єднана духовна енергія народу...» [3]. Зростання національної свідомості в Європі в першій половині ХХ ст. знаходилося під впливом ідей Гердера і Ріхта, які поклали початок концепції національної самобутності. Гердер започаткував вивчення народних традицій, що відтворюються в мові, релігії, сімейних звичаях тощо з метою стимуляції розвитку самоідентифікації народу як єдиного органічного цілого, поза яким окрема людина ніщо. У руслі цих ідей представники європейського романтизму для обґрунтування ідей та пошуку «душі народу» зверталися до

фольклору та народних традицій. До Гумбольдтівського вчення приєднується геніальний О. О. Потебня і виводить з мови єдність народного духу.

Українське мовознавство діаспори продовжило традиції вивчення національних проблем. Так, Є. Онацький, підкреслюючи риси українців, зауважив, що найяскравіше ці риси виявляються в естетиці українського народного життя й обрядовості [6]. Б. Цимбалістий визначає національний характер як «характер правди, в якому є різні об'єкти, але попри те, може існувати якась єдність. Трудно теж сподіватися, щоб кожний член етнічної групи віддзеркалював повністю національні риси, ... йдеться завжди про риси більшості народу». І далі: «... національний характер вказує на той окремий спосіб думання, відчуження і поведінки, яким відрізняються члени однієї суспільності від іншої» [8].

Українське радянське мовознавство, як свідчить історія, ніколи не розвивалось як наука, що акцентовано відображає виникнення, розвиток та функціонування саме етносу, оскільки екстралінгвальні чинники (відсутність національної держави, заборона українського слова) абсолютно не сприяли розвитку науки, що так чи інакше пов'язана з ментальністю. Більше того, руйнувалися будь-які спроби українських вчених-культурологів висвітлити національні проблеми. Сучасна лінгвістика позначена своєрідною експансією в мовознавчий простір концепцій та методів різних парадигм – концептуальної, новітніх напрямів дослідження мови й культури. На сучасному етапі розвитку мовознавства провідне місце належить когнітивній лінгвістиці, що розглядає мову як особливу семіотичну систему, як систему організації та вдосконалення інформації, способів її поєднання у комунікативних процесах. У межах когнітивної лінгвістики лексична структура є результатом взаємодії когніцій людини із семантичними параметрами конкретної мови. Одним із найважливіших понять когнітивної семантики є поняття концепту, яке використовують для пояснення одиниць ментальних ресурсів нашої свідомості. Існує декілька точок зору на те, що саме в мові відповідає концепту. Найбільш обґрунтованим вважаємо уявлення, що концепти мають складну структуру: частина інформації закріплюється в універбах, у словосполученнях, частина – в образах, метафорах, прецедентних текстах, тобто має співвідношення із системою культури.

Національна мова є складною духовною картиною світу: вона не просто копіює світ у національній свідомості, але й створює його. Лінгвоментальність як система стереотипів світосприйняття, закріплена у системі мови, у мовному існуванні представників тієї чи іншої спільноти, виявляє себе в особливостях етнокультурної інтерпретації загальнолюдських констант цивілізації. Національно-специфічні особливості будь-якої лінгвоментальності зумовлені тим, що кожен народ відбиває і сприймає довкілля відповідно до своєї «мережі координат», в основі якої лежить національна культура. Ці «координати» можуть бути виявлені лише шляхом комплексного аналізу емоційного навантаження універбів у різних проявах культури: у фольклорі, художній літературі, засобах масової культури, у тому числі – в соціальних міфологемах, наданні переваги певним поняттям.

Космогонічні міфи – перші спостереження людини над світом, перші спроби дати йому пояснення – віддзеркалюють архетипічні уявлення про першоелементи буття. Найдавніші міфи описують чотири матеріальні першоелементи (вода, вогонь, душа, розум) і чотири нематеріальні стихії (час, простір, душа, розум).

Як довів М. М. Маковський, вивчаючи взаємодію значень слів індоєвропейських мов, кожному першоелементу відповідала певна стихія: земля співвідносилася з часом, вода – з простором, вогонь – з душею, повітря – з розумом [4].

Образ води в міфології – дуже складний і навантажений: вода – це і початок, і кінець життя. Поринути у воду означало померти, з одного боку, і відродитися – з іншого. Символіка водохрещення пов'язана з прадавніми міфами: під впливом води з'являється нова людина, наближена до Бога [7].

У слов'янській культурі найбільш активним вважається архетип води як життєдайної сили, яка очищує людину, боронить її від хвороб [8]. Але ж амбівалентність кожного з першоелементів виявляється і тут. Цим пояснюється наявність, наприклад, в українській та російській мовах двох груп фразеологізмів: *вийти сухим з води, немов у воду опущений, холодною водою облитий, десята вода на киселі* – де наявне негативне ставлення до води, та *водою не помутить, виводити на чисту воду, немов у воду двивився* – де вода символізує чесність, ясність, прозорливість. Неоднозначними можна вважати образи, в яких вода зіставляється з плинністю часу, нездоланною силою: *чимало води збігло, водою не розіллеси*.

Таким чином, у свідомості особистості має бути представлений різнозабарвлений концепт води. Але ж свідомість – це не звичайний «банк даних», це аксіосистема, де одні явища відчуються більш вартісними, а інші – ледве помітними. І допомогти виявити це може, на наш погляд, асоціативний експеримент, під час якого враховуються соціальні, вікові та етнічні чинники, котрі могли б впливати на світосприйняття.

З метою виявлення зв'язків концепту вода у лінгвоментальності сучасних українців на відміну від інших слов'ян нами було проведено соціопсихологічний експеримент, в якому взяли участь 50 українців (західне Поділля, Хмельниччина), 50 болгар (південна Болгарія, Габрово) і 50 поляків (південно-східна Польща, Жешув). Серед соціальних чинників було зафіксовано вік, освіту, національність, рідну мову. При визначенні останнього параметру була врахована багатозначність поняття «рідна мова» (мова батьків; мова народу, з якою ідентифікує себе особистість; мова повсякденної комунікації) [1] та складні випадки її виявлення [2].

Для всіх наших інформантів – українців, болгар і поляків – українська, болгарська і польська мови були рідними і як мова батьків, і як мова народу, до якого інформант себе відносив, і як засіб багатофункціонального спілкування. Таким чином, використовуючи термінологію Н. В. Бардіної [1], можна сказати, що в експерименті взяли участь етнолінгвальні українці, болгары та поляки.

Експеримент передбачав не однослівну відповідь на стимул, а ланцюжкову вербалізацію «до загасання», що давало можливість максимально виявити вербальні межі з центром-стимулом, які склалися з парадигматичних та синтагматичних реакцій, які об'єктивували когнітивні складники концепту.

Обробка результатів експерименту проходила у декількох напрямках: виявлення узагальнювальних для всіх інформантів цінностей, світобачення українців, болгар та поляків у цілому, специфічність сприйняття різними віковими та освітніми групами. Аналіз образів, які виникають у свідомості болгар під впливом слова «вода», показав, що це, перш за все, трепет, вітер, питво. Щодо асоціативного ланцюжка носіїв української мови, то, як показало наше дослідження,

для українця концепт вода досить часто визначається як амбівалентний феномен, який водночас належить до протиставлених когнітивних зон радість – горе. Вербалізувалося це в лексемах та описових висловах: радість, добро, з одного боку, і страхіття, коли стихія; біда, коли повінь. Про особливості української картини світу свідчили метафоричні еквівалентні реакції другий хліб, наш Бог. В уявленні українців традиційно земля є найбільшою цінністю. Але, як виявилось за матеріалами експерименту, вода ще цінніша, бо без неї навіть земля не існує. Певний егоцентризм українців був об'єктивований у реакціях: без неї нема життя, вона для землі і для людей. Фольклорні джерела досить часто пов'язують воду із початком життя (в українських народних казках і повір'ях дітей знаходять у річках), а також із здоров'ям (водою лікують). Таке уявлення притаманне і деяким інформантам, які визначили воду як здоров'я. При певній свіжості відповідей серед різних етнічних груп інформантів була виявлена певна специфічність світосприйняття. Серед українців наймолодшої групи частотною парадигматичною кваліфікативною реакцією на словостимул вода була лексема життя (8%). У болгар цієї самої вікової групи найчастотнішими були лексеми зі значеннями необхідність і повінь. Це, безумовно, реалізує негативний бік концепту, що можна було б пояснити локальними обмеженнями опитування: всі інформанти були мешканцями гірського району, але все ж таки, на нашу думку, тут водночас віддзеркалюється орієнтованість болгарської ментальності на зручність, протиставлення того, що потрібно родині, і того, що невблаганно її переслідує [7]. В експериментальних ситуаціях болгарі згадували передусім і явища навколо себе (море, риба, повінь), українці відрізнялися прагненням з'ясувати своє місце у світі (я щаслива з того, що є вода, пропадаємо без води; джерело людського життя).

Синтагматичні реакції в наймолодшій групі українців були пов'язані з визначенням води як чистої. Поляки наймолодшої вікової групи виявили ідентичні реакції з такою ж групою українців: вони пов'язані з ад'єктивним визначенням води як чистої (70%). Зрозуміло, що наймолодша вікова група подає асоціативні лексеми, що найбільше відповідають віковому цензу: спорт, канікули, сік, басейн.

Поодинокими є прагматичні лексеми-реакції поляка: життя, потрібно для життя, для приготування їжі (1%).

Найчастотнішими у польській групі інформантів є синтагматичні реакції, які дозволяють змалювати в уяві певну картину: вода – холодна, тепла, зимова, сніжна, швидка, мінеральна, спокійна, глибока, блакитна, мокра, гаряча, сумна, прозора, шумна, світла, брудна, свіжа, натуральна, небесна, солодка, газувата.

Значно менше, як і в українців, представлені парадигматичні лексеми-реакції: ріка, море, озеро, океан, обід, риба, небезпека, дощ і чай.

Серед українців і болгар старшої вікової групи (50-70 років) із середньою освітою спільною реакцією була лексема *питво*. Взагалі у інформантів цих груп досить активно реалізувалися прагматичні уявлення про світ: для болгар вода – це існування, необхідний продукт, для українців вода необхідна для усього, щоб напитись; для здоров'я, для життя.

Найстарша вікова група українців (70-90 років) з початковою освітою найяскравіше виявила риси егоцентризму: вода – для поповнення організму, щоб пити, щоб прати, підтримує життя людей. В цій же групі була зафіксована ще

одна еквівалентна метафора: *те саме, що земля* (йдеться, звичайно, про ціннісну ознаку).

У старших вікових групах болгар незалежно від соціального статусу стабільною була реакція зі значенням *необхідність*. Цікаво, що асоціативне мислення болгар значною мірою залежить від гендерного фактору: чоловіки в усіх соціально-вікових групах пов'язували воду з *питвом*, але жодна жінка-болгарка такої реакції не дала.

Таким чином, проведений експеримент виявив, що переживання себе в світі для українців більш значуща риса порівняно з болгарами і поляками. Обов'язкова присутність рефлексії в лінгвоментальних позиціях українців позначилась в асоціативних образах води: *це біда, радість, насолода, страхіття, прагнення, велика сила*.

Болгари прагнуть бачити світ об'єктивно, предметно, прагматично, і це знаходить своє відбиття в асоціаціях *вода – це море* (8%), *питво* (8%), *сильний дощ, потоп, найнеобхідніше*.

Українські інформанти зближуються з болгарськими щодо погляду на світ крізь призму егоцентричного порівняння, яке, однак, виявляється більшою мірою: *вода – це найосновніше* (6%), *найдорожче*.

Вважаємо, що синтетичний аналіз всіх способів об'єктивної концепції дасть можливість виявити ті риси лінгвоментальності, які формують духовний стрижень нації.

Література

1. Бардіна Н. В. Когнітивний підхід до визначення поняття «рідна мова» / Н. В. Бардіна // Матеріали обласної науково-практичної конференції «Громадянський патріотизм і проблеми викладання українистики в вузах Одещини». – Одеса, 2001. – С. 25-31.
2. Бардіна Н. В. Языковая гармонизация сознания / Н. В. Бардіна. – Одеса : Астропринт, 1997. – 237 с.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 452 с.
4. Маковский М. М. Язык – миф – культуры. Символы жизни и жизнь символов / М. М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 1. – С. 35-41.
5. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию / В. А. Маслова. – М. : Наследие, 1997. – 206 с.
6. Онацький Є. Українська емоційність / Є. Онацький // Українська душа. – Нью-Йорк – Торонто : Ключі, 1955. – С. 12-20.
7. Топорова Т. В. Об архетипе «вода» в древнегреческой космогонии / Т. В. Топорова // Вопросы языкознания. – 1996. – № 6. – С. 45-52.
8. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа. – Нью-Йорк – Торонто, 1955. – С. 22-28.

Е. В. Антониук,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА ВОДА В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

В статье проанализованы национально-специфические особенности концепта вода в сознании этнолингвальных украинцев, болгар и поляков. Национально-специфические особенности любой ментальности обусловлены тем, что каждый народ отображает и воспринимает окружающий мир в соответствии со своей системой координат, в основе которой лежит национальная культура.

Синтетический анализ всех способов объективации концептов даёт возможность выявить черты определённой лингвоментальности, формирующие духовный стержень нации.

Ключевые слова: концепт, языковая картина, лингвоментальность, духовный стержень.

O. V. Antonujk,
Odessa National I. I. Mechnikov University,
department of the Ukrainian language

NATIONAL PECULIARITIES OF THE CONCEPT WATER IN THE SLAVIC LANGUAGES

Lingvomentality as a system of worldview patterns, which has been fastened in the language system, in the linguistic existence of the representatives of one community or another, reveals itself in the peculiarities of ethno-cultural interpretation of constants of civilization common to all mankind.

It is common knowledge that Wilhelm von Humboldt has defined the different languages as different visions of the same object, but not the different denomination. Thus, the same fragment of the word can be profiled by various ways, which are not even similar.

The national-specific peculiarities of any lingvomentality are conditioned on that every nation repulses and perceives the environment according to their «Network coordinate», which is based on the national culture.

These «coordinates» can be discovered only by means of comprehensive analysis of emotional load of the unverbs in various cultural manifestations, such as folklore, belles-lettres, mass culture, also including social mythologems, and giving priority to certain concepts.

Synthetic analysis of all methods of objectification of concepts will give an opportunity to find out those features of lingvomentality, which form the spiritual core of the nation.

Key words: concept, lingvomentality, linguistic view, inwardness.